

ВАЛТАЗАР БОГІШИЧ І ЙОГО КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПРАВА ЯК НАУКОВОЇ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

О. КРЕСІН

*кандидат юридичних наук, доцент,
член-кореспондент Міжнародної академії
порівняльного права,
керівник Центру порівняльного правознавства
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Валтазар Власійович Богішич став знаковою постаттю в історії юридичної науки XIX ст., а його спадщина як ученого, законопроектувальника та викладача належить не лише рідним для нього Сербії та Хорватії, а й країнам, з якими пов'язана його діяльність — Австрії, Україні, Чорногорії, Франції, Албанії, Герцеговині, Болгарії.

Валтазар Богішич (*Valtazar Bogišić*) — відомий юрист і етнограф, автор праць у сферах звичаєвого права, побуту слов'янських народів, юридичної термінології та юридичної техніки¹. Він народився 7 (20) грудня 1834 р. у м. Цавтаті (біля м. Дубровник) в Далмації (Австрія, нині Хорватія). Закінчив приватну середню та навігаційну школи у рідному місті, а у 1859 р. — Гімназію св. Катерини у Венеції. З 1859 р. навчався на юридичному факультеті Віденського університету (перші два семестри, а також третій-четвертий роки), також у Берлінському (третій семестр) та Мюнхенському (четвертий семестр) університетах, слухав лекції у Парижі в Коледж де Франс. Паралельно вивчав філософію, 1862 р. закінчив історичний факультет Гессенського університету, успішно захистив дисертацію на тему «Причини поразки німецької армії в гуситських війнах» і удостоївся ступеня доктора філософії та історії. 1864 р. закінчив юридичний факультет Віденського університету, а 1865 р. захистив дисертацію і отримав ступінь доктора права.

З 1863 р. В. Богішич працював адміністратором відділу славістики Імператорської бібліотеки у Відні, а з 1868 р. — інспектором шкіл Сербсько-Банатського військового прикордоння (м. Тімішоара). Став одним із засновників клубу «Слов'янська бесіда» у Відні і Слов'янської бібліотеки при ньому.

17 січня 1869 р. В. Богішич отримав звання почесного доктора державного права в Новоросійському університеті (Одеса) і був обраний ординарним професором — завідувачем кафедри історії слов'янських законодавств цього навчального закладу. Прийняв російське підданство і в січні 1870 р. прибув до

¹ При написанні біографії В. Богішича ми користувалися насамперед такими працями: [9; 11; 25; 33; 37; 38; 41].

Одеси. У Новоросійському університеті він викладав п'ять семестрів, починаючи з осені 1870 р. (вступну лекцію до курсу історії слов'янських законодавств прочитав 3 березня 1870 р.). Окрім викладацької займався також громадською діяльністю: при Слов'янському благодійному товаристві в Одесі заснував Слов'янську бібліотеку і був її завідувачем. 1872 р. він залишив викладання і їздив з експедицією для збирання правових звичаїв на Кавказ. Але він залишався в штаті Новоросійського університету, в 1888–1890 рр. знову викладав у ньому, а потім вийшов у відставку.

1872 р. російським урядом на прохання князя Чорногорії Ніколая І Петровича В. Богішичу було доручено створення цивільного кодексу Чорногорії. Всі витрати зі складання цього кодексу були взяті на себе Росією [38, с. 6]. У 1873 р. збирав звичаї у Чорногорії, Герцеговині, Албанії. 1874 р. переїхав до Парижа, де надалі проводив більшість часу, систематизуючи зібрані матеріали, а також вивчаючи досвід європейських кодифікацій права. 1875 р. склав проект Конституції Герцеговини. 1877 р. він увійшов до Тимчасового Уряду Болгарії, але того ж року повернувся до Парижа. «Загальний майновий законник князівства Чорногорія», розроблений В. Богішичем, набув чинності 1 липня 1888 р.

1890 р. В. Богішич одержав пенсію від російського уряду та виїхав до Парижа. В 1893–1899 рр. — міністр юстиції Чорногорії, керівник князівської канцелярії з розробки законів і статський радник. 1898 р. розробив зміни до свого кодексу, які було ухвалено. 1899 р. остаточно переїхав до Парижа, де й провів решту свого життя. 1902 р. обраний президентом Міжнародного інституту соціології в Парижі. Помер 24 квітня 1908 р. у м. Рієка (Хорватія).

За життя В. Богішича було опубліковано понад 50 його праць, зокрема: «Правові звичаї у слов'ян» (Загреб, 1867), «Збірник основних правових звичаїв та практик слов'ян» (Загреб, 1874), «Народні пісні» (ч. 1, Белград, 1878), «Писані закони на слов'янському Півдні» (Загреб, 1872), «Про наукову розробку історії слов'янського права» (СПб., 1870) та ін., окремі важливі праці вченого було опубліковано після його смерті.

Заслуги В. Богішича було визнано у багатьох країнах. Він був академіком Сербської королівської академії наук (з 1888 р.) та Югославської академії наук та мистецтв у Загребі (з 1867 р.), членом-кореспондентом Матиці Сербської (м. Нові Сад) та Академії моральних і політичних наук (Париж, з 1887 р.), почесним членом Болгарської академії наук. Його було нагороджено Великим хрестом Ордена Данила (Чорногорія), Великим хрестом Ордена св. Сави (Сербія), Великим хрестом Ордена корони (Італія), Орденом св. Анни (Російська імперія), Орденом Почесного легіону (Франція).

Праці та діяльність В. Богішича з компаративістського погляду можна розглядати в двох взаємопов'язаних контекстах: розвитку теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства як науки та його становлення як навчальної дисципліни.

Що стосується першого контексту, слід зазначити, що В. Богішич був представником історичної школи права, але у його працях відобразилася і криза цього напрямку, прагнення поєднати його підходи з ідеями нової школи соціологічного позитивізму. Провісником формування історичної школи права на зламі XVIII–XIX ст. вважається (хоча це не зовсім відповідає істині) Г. Гуго, а найвиразнішими її представниками стали К. Ф. Савіньї та Г. Пухта. Як відзна-

чав український вчений Ф. Тарановський, «Природне право та переможна хода великої [французької. — О. К.] революції були прямо ворожі історії та порівнянню. Лише наступна реакція та підбиття підсумків революційного руху підірвали віру в незаперечність раціоналістичних побудов та пробудили дух історизму, ідею еволюції, а разом з нею належну увагу до існуючого та інтерес до вивчення багатоманітних його проявів» [28, с. 14].

Представники історичної школи права проголошували, що право є насамперед продуктом історичного розвитку народу і значно меншою мірою — втіленням волі законодавця. Право відображає характер певного народу, ступінь його історичного розвитку, природні умови його життя [6, с. 182; 21, с. 106; 26, с. 47]. Національне право є органічним і не може бути кардинально змінене з метою наближення до якогось примарного єдиного для всіх народів абсолюту. Воно, отже, стає самоцінним, окремим і гідним уваги предметом дослідження юриста; відкидається ідея Просвітництва про майбутню всесвітню правову уніфікацію («розумне право»); стає наочною певна «юридична карта світу», де національні правові системи можуть розглядатися як об'єкти наукового порівняння. При цьому право порівнюється сукупно, а особливий акцент робиться на звичаєвому праві.

У Східній та Центральній Європі найвпливовішим відгалуженням історичної школи права стала так звана школа слов'янського права. Одним з перших маніфестів цієї школи стала праця польського вченого І. Раковецького «Правда Руська або права великого князя Ярослава Володимировича... з тлумаченням історичних звичаїв Русі, давніх слов'янських та слов'яно-руських народів», опублікована у 1820–1822 рр. [40]. Як зазначав Ф. Зігель, «це була перша спроба порівняти Руську Правду з іншими слов'янськими пам'ятками і перша праця, де говориться про єдиний дух, що просякає законодавство слов'ян» [12]. Автор вказував, що на ідею дослідження духу слов'янського права його надихнула праця Гердера «Ідеї до філософії історії людства» 1787 р., у якій, зокрема, вказувалося на існування єдиного «слов'янського народу» [40, т. 1, с. 246].

Про єдиний дух слов'янського законодавства писав 1830 р. польський вчений Р. Губе у своїй дисертації «Спадкування за законом у римському, германському та слов'янському праві», захищеній у Варшавському університеті [5, с. 59]. Він зазначав, що протягом століть германські народи справили визначальний вплив на частину слов'янських народів, а тому «істинний характер слов'янської народності ми повинні шукати в найвіддаленішому періоді, коли ще германці не встигли з нами зблизитися» [5, с. 61]. Засобом пізнання засад слов'янського права Р. Губе називав «порівняння споріднених між собою законодавств», а засобом реконструкції права окремого слов'янського народу — аналогію зі знанням слов'янського права загалом — на основі презумпції сутнісної і змістовної єдності при можливих формальних відмінностях [5, с. 87].

У 1832–1835 рр. була опублікована 4-томна праця польського вченого В. Мацеевського «Історія слов'янських законодавств», яка дала потужний поштовх дослідженням слов'янського права. Автор зазначав, що поштовхом до його дослідження стали праці І. Раковецького (згадана вище) і «Погляд на німецьке правознавство» П. Й. А. фон Фейєрбаха [39, с. 1, 3]¹ — принципово важлива для становлення порівняльного правознавства. Як зауважував

¹ Автор вказує на польський переклад останньої праці, виданий 1823 р.

В. Мацеєвський, його метою було дослідити, в чому особливості слов'янських законодавств, і «чи не змішалися вони з чужоземними». Задум створити цю працю у В. Мацеєвського виник ще у 1820 р., коли він брав участь у роботі законодавчої комісії, створеної імператором Олександром I для перегляду і виправлення чинних законів Царства Польського. Праця мала продемонструвати самобутність і кращість слов'янського права порівняно з римським і німецьким, а також показати можливість використання засад слов'янського права у сучасній законотворчості. Цей задум був розглянутий і схвалений згаданою комісією, але робота над його втіленням зайняла дванадцять років [22, с. 23–24].

В. Мацеєвський вказував на необхідність порівняльного пізнання права: «дослідник слов'янського законодавства, хоча б навіть і одного народу право хотів вивчити, повинен думкою охопити ціле слов'янство, адже право одного народу найкраще виявляється через право іншого». Він стверджував, що загалом слов'яни є єдиним народом («народністю»), який має єдиний національний дух: «говорити буду... про дух прав слов'янських, і показувати, як дух цей, втілений у слово, оголошував себе світу через правду і закон, чи звичай і статут, і як та правда, розвинута і оброблена юристами, залишається в серці та розумі цих людей» [39, с. III, 3, 4]. Автор визначив основні риси слов'янського духу — миролюбність, волелюбність, общинність та ін. Відповідно до свого первинного задуму автор у тексті прямо закликає до перегляду законодавств слов'янських країн з метою їх очищення від іноземних елементів і заміни останніх питомими слов'янськими елементами, які відповідають їх духу і характеру, а також до створення «братського союзу» слов'янських народів [17, с. 26, 29].

В Україні одним з перших представників цього напрямку був професор Київського університету М. Іванишев [16, с. 29–30; 26, с. 46–47; 27, с. 17], який мав змогу знайомитися з відповідними ідеями в Німеччині, слухаючи лекції Савіні, та у Чехії, займаючись історико-правовими дослідженнями під керівництвом Ганки. Праця М. Іванишева «Про плату за вбивство в давньому російському й інших слов'янських законодавствах у порівнянні з германською виурою» (1840) стала однією з перших порівняльно-правовою дисертацією й монографією в Російській імперії.

М. Іванишев вважав, що у культурному та правовому сенсі світ поділяється на наднаціональні спільноти — «племена» етнічно споріднених народів, що відповідають мовним сім'ям (слов'яни, германці та ін.). Розвиток права у межах кожної такої спільноти є унікальним, а пізнання національного права можливе насамперед у контексті та у порівнянні з іншими народами однієї мовної сім'ї. Слов'янам як єдиному «слов'янському племені» притаманний, як і германцям, особливий «спільний характер» (національний дух), даний Богом, самоцінний та вартий збереження. Цей «характер» визначає особливий шлях культурного (в тому числі політичного і правового) розвитку «племені». Після поділу цього «племені» на народи кожен з них зберігає цей «характер». Відмінності у розвитку культури й права кожного зі споріднених народів можуть виникати під інонаціональним впливом, який характеризується вченим однозначно негативно. Самоцінним для вченого є збереження чи відновлення чистоти національного права. Порівняльне вивчення слов'янського права та визначення його сутнісних ознак, на думку вченого, мало бути орієнтиром для законодавця, який повинен їх враховувати для збереження органічності права як елемен-

та культури народу, уникати непродуманих нововведень та рецепції правових явищ з країн, які відрізняються від слов'ян за своєю культурою.

Саме ж поняття слов'янського права було запроваджено пізніше М. Владимирським-Будановим як правовий масив, що протиставляється «германському праву». М. Загоскін проголосив новий метод юридичних досліджень — «порівняльно-слов'янський», а О. Філіппов теоретично обґрунтував існування слов'янського права як окремої галузі юридичної науки [27, с. 18].

Починаючи з другої чверті ХІХ ст. уряд Російської імперії сприяв поширенню в юридичній науці вчення історичної школи права. Одним із заходів стало відрядження молодих випускників юридичних факультетів на стажування до Ф. Савіньї [10].

І хоча з 60-х рр. ХІХ ст. в юридичній науці, і зокрема в порівняльному правознавстві, історична школа починає витіснятися соціологічним позитивізмом з притаманною йому тезою про односпрямований еволюційний та стадіальний розвиток права в різних країнах, в Російській імперії загалом та в Україні зокрема школа слов'янського права, поступово трансформуючись, продовжує розвиватися такими вченими, як М. Загоскін, Ф. Леонтович, О. Романович-Славатинський та ін.

Зокрема, як зазначав Ф. Леонтович, пам'ятки права слов'янських народів «являють помітну внутрішню єдність і послідовність» [18, с. 370], розвиток права цих народів є єдиним органічним процесом, який не переривався і не змінювався навіть під час їх підкорення іншим народам. Сучасний йому розвиток права Російської імперії він також вважав частиною органічної еволюції загальнослов'янського права. Основним методом при вивченні права слов'янських народів він називав порівняльний (писав також про порівняльний напрям досліджень), а метою такого вивчення проголошував реконструкцію на основі знання про слов'янське право історії та характеру права будь-якого з народів цієї мовної групи [18, с. 367–371].

Другий «компаративістський» контекст праць і діяльності В. Богішича пов'язаний з викладанням історії слов'янських законодавств та інституціоналізацією цієї навчальної дисципліни через створення відповідних кафедр.

Історично першою кафедрою в Російській імперії, яка мала забезпечувати викладання зарубіжного права, стала кафедра права найвидатніших як давніх, так і нових народів, утворення якої в кожному університеті передбачалося університетським статутом 1804 р. [23, с. 10]. Але насправді, наприклад у Московському університеті, зарубіжне право (окрім римського права) не викладалося. У Харківському університеті читалися курс загального державного права (1809 р.), загального публічного права (1810 р.), загального кримінального права (1813 р.) та ін., але з 1824 р. на кафедрі права найвидатніших як давніх, так і нових народів викладалося лише римське право [3, с. 89; 24, с. 7; 29; 35, с. 8–9]. У статуті Імператорського університету Святого Володимира у Києві 1833 р. читання курсів із зарубіжного права (окрім римського права) взагалі не передбачалося. Не було там і відповідної кафедри [3, с. 90; 34, с. 45–46]. Як зазначає сучасний дослідник В. Захаров, «студенти навчалися універсальним істинам, прихованим у доктринах природного права, які надавали і правознавству, і юридичній освіті теоретичний характер, оскільки були орієнтовані на виявлення права ідеального, але не чинного. Тому слухачам майже завжди

доводилося мати справу з певними ідеальними побудовами, які протиставлялися сумній дійсності» [10].

Загальний університетський статут 1835 р. так само, окрім римського права, викладання зарубіжного права не передбачав (щоправда, наприклад, у Московському університеті у 1836/37 навчальному році викладалися також курси «Історія давнього германського законодавства» та «Історія новітніх європейських законодавств», а у 1840–1841 рр. — «Огляд зарубіжного державного права») [32; 35, с. 33]. Загалом викладання було спрямоване на догматичне вивчення чинного права держави, а навчальний план юридичних факультетів було побудовано здебільшого згідно із системою «Зводу законів Російської імперії», обрано догматично-утилітарну модель юридичної освіти майбутніх чиновників [10].

Після європейських революцій 1848–1849 рр. уряд Російської імперії скоротив навчальні плани університетів, заборонивши як «шкідливі» курси, що висвітлювали історію та сучасний стан права зарубіжних країн, «вражених внутрішніми крамолами й бунтами у самих своїх основах». Були здійснені репресії проти викладачів-юристів [3, с. 90; 15, с. 187–198; 36, с. 153].

У 1857 р. імператор Олександр II дозволив викладання державного права європейських країн в університетах, але для цього не вистачало кваліфікованих викладачів [32]. У Харківському університеті кафедру державного права європейських країн було засновано 1859 р. [35, с. 34, 42–43].

За статутом 1863 р. підтверджувалося відновлення в університетах кафедри права найвидатніших як давніх, так і нових народів, а також запроваджено нові кафедри історії слов'янських законодавств та державного права найважливіших зарубіжних держав [30]. Очевидно, що ці новації можна розглядати як важливий елемент переходу до моделі фундаментальної юридичної освіти в Російській імперії в 1863–1884 рр. (формулювання В. Захарова [10]). Першим відомим нам викладачем курсу історії слов'янських законодавств до цього був у 1841–1845 рр. Р. Губе, але ця дисципліна в Санкт-Петербурзькому університеті читалася лише для мешканців Царства Польського в програмі підготовки з польського права [4].

В Московському, Харківському та Київському університетах після 1863 р. кафедру історії слов'янських законодавств створити так і не вдалося [2; 31]. Слід також зазначити, що юридичний факультет Харківського університету не вважав за потрібне заснувати таку кафедру, «адже не можна не визнати перебільшеним значення, що приписується історії слов'янських законодавств... розвиток права у західних слов'ян зупинився задовго до завершення середньовічної історії, вказівка на особливість їх юридичного побуту може входити в історію російського права, сліди їх політичного побуту з часу підкорення їх іншим державам знаходять собі пояснення в історії зарубіжних законодавств» [35, с. 66–67, 101–102]. Натомість пропонувалося створити об'єднану кафедру історії російського права та права інших слов'янських народів, але і це не було реалізовано, а 1879 р. засновано кафедру історії російського права [35, с. 66, 100].

Ентузіастом створення кафедри історії слов'янського права в Київському університеті був професор М. Владимирський-Буданов, який 1880 р. з метою або знайти підготовленого керівника для кафедри, або самому підготуватися

до викладання відповідної дисципліни перебував у річному закордонному від'їзді. Але питання щодо кафедри так і не було вирішене позитивно [2].

Є підстави говорити про несприйняття ідеї виділення кафедри та навчальної дисципліни історії слов'янських законодавств і в інших університетах [10]. Як зазначав з цього приводу Ф. Леонтович, «у нас нерідко доводиться чути думки про уривчастість, неповноту західнослов'янських законодавств... вважають навіть зайвою розкішню їх факультетське викладання» [18, с. 369]. Водночас, зазначимо, що питання щодо створення тих чи інших кафедр в університетах у той час часто залежало від наявності професорсько-викладацьких кадрів — адже реформа передбачала радикальне збільшення кількості кафедр.

За статутом 1884 р., який діяв практично без змін до 1917 р., з навчальних планів університетів були виключені історія зарубіжного права та історія слов'янських законодавств [7, с. 180; 8, с. 9; 23, с. 10–11]. М. Максимейко із сумом зазначав, що кафедра історії слов'янських законодавств у Російській імперії після цього залишилася лише у Варшавському університеті [19, с. 15].

Отже, історія слов'янських законодавств у 1863–1884 рр. мала стати однією з основних порівняльно-правових навчальних дисциплін в університетах на території Російської імперії. Але такою вона, принаймні в двох із трьох університетів на українських землях у складі Російської імперії — Київському та Харківському — не стала. Є підстави припустити, що ординарний професор Новоросійського університету В. Богішич був єдиним викладачем і завідувачем кафедри історії слов'янських законодавств в Україні. Саме тому його погляди та підходи до цього предмета набувають особливого значення для дослідження історії юридичної освіти в Україні, і зокрема викладання порівняльно-правових дисциплін.

Успішне заснування кафедри історії слов'янських законодавств саме в Новоросійському університеті в Одесі — на відміну від інших згаданих вище — є не випадковим. Вже при своєму заснуванні в 1865 р. він планувався як центр дослідження слов'янської історії та виховання молоді з південнослов'янських країн [20, с. 313]. 1869 р. ректором цього університету став дослідник історії права слов'янських країн Ф. Леонтович, який до того ж був переконаним слов'янофілом, для бібліотеки Університету було викуплено книгозбірню вже згаданого юриста-слависта Р. Губе. Ф. Леонтович особисто запросив В. Богішича до викладання у Новоросійському університеті, а до того (очевидно, у 1865–1870 рр.) сам читав курс історії слов'янських законодавств [20, с. 314, 319].

На що В. Богішич міг опертися при викладанні нової дисципліни? Ступінь дослідженості її предмета та позицію керівника навчального закладу, де вона мала бути впроваджена, щодо слов'янського права загалом характеризує стаття «Показчик джерел та досліджень з історії слов'янських законодавств» Ф. Леонтовича. Насамперед слід зазначити, що цей показчик охоплює солідний пласт літератури (1001 позиція), але практично всі вказані в ньому праці або присвячені історії права окремих слов'янських народів (включно з публікаціями джерел), або за характером не є юридичними і лише якоюсь мірою зачіпають питання права (наприклад, історичні та етнографічні праці). І лише двадцять праць включено до першого розділу бібліографії — «Твори, що пояснюють історію всіх слов'янських законодавств» [18, с. 372–373]. При цьому з них лише одна праця — «Історія слов'янських законодавств» В. Мацеєвського — є узагальнюючим нарисом.

Отже, на нашу думку, показчик наочно продемонстрував несформованість історії права слов'янських народів як сфери і напряду наукових досліджень, навчальної дисципліни. Тим більше складно на основі цього показчика (звичайно, неповного, але достатньо характеристичного) було стверджувати об'єктивне існування єдиного феномена слов'янського права, що існував колись і в тій чи іншій формі зберігся донині. Показчик також демонструє, що з 1861 по 1867 р. було видано лише одну працю, в якій слов'янське право розглядається як цілісне явище. Вважаємо це також достатньо характеристичним у контексті згаданої нами кризи школи слов'янського права у 60-х рр. ХІХ ст. Все це може слугувати одним з пояснень того, що низка університетів Російської імперії, незважаючи на вимоги загальноуніверситетського статуту, не змогла (зокрема, через недостатню кількість дослідників слов'янського права) або не захотіла знайти можливість створити кафедри історії слов'янських законодавств.

До 1917 р. було видано лише один посібник з цієї навчальної дисципліни — «Курс історії слов'янських законодавств» Ф. Зігеля у 1914 р. [13] (1908 р. було опубліковано студентський конспект цих лекцій [14], 1902 р. вийшло невеличке англomовне видання його «Лекцій зі слов'янського права» у Лондоні), але у ньому право слов'янських країн розглядається окремо, при чому саме як право країн, а не народів; вказується лише на існування «загальнослов'янських побутових засад». 1886 р. також було видано «Програму з історії слов'янських законодавств» українського і російського вченого, ординарного професора історії російського права Варшавського університету Д. Самоквасова.

Отже, розглянуті нами контексти дають підстави стверджувати, що праця В. Богішича «Щодо наукової розробки історії слов'янських законодавств» заслуговує на особливу увагу з точки зору становлення однойменної порівняльно-правової сфери наукових досліджень та навчальної дисципліни — що й зумовило наше рішення щодо її републікації в журналі «Порівняльне правознавство». Надалі ми звернемося до аналізу поглядів В. Богішича на основні проблеми порівняльного пізнання права в контексті історії слов'янських законодавств як напряду наукових досліджень і навчальної дисципліни, викладених у цій його праці.

В. Богішич при конструюванні дисципліни історії слов'янських законодавств постулює свою відданість ідеям німецької історичної школи права. Він піддає критиці школу природного права за прагнення «виводити право апріорі з суб'єктивного розуму, не звертаючи уваги на позитивні потреби і відносини дійсного життя» [1, с. 45]. Він заперечує закиди у тому, що історична школа не передбачає філософського осмислення права, натомість вказує, що вона сама є «плодом глибокого філософського розуміння сутності права», створює «позитивну історичну основу» для філософії права, без якої остання стає умоглядною. Так само вчений відкидає погляди щодо суперечності історичної школи та ідеї прогресивного еволюційного розвитку права [1, с. 46–47]. В. Богішич вказував на абсолютне домінування історичної школи права серед «науково освічених юристів» [1, с. 48].

Водночас, В. Богішич розкриває авторське бачення ідей цієї школи. Зокрема, він вважає безсумнівною тезу Ф. Савіньї щодо органічного розвитку права — подібно до еволюції мови [1, с. 50]. Тому, на його думку, будь-яка законотворчість без глибокого розуміння засад народного права непродуктивна [1, с. 46,

47–48]. Водночас, він вказував на недостатні успіхи історичної школи, пов'язані насамперед зі «способом дослідження та обробкою предмета» [1, с. 50]. Він пропонував наступну методику юридичного дослідження, наслідуючи, за його словами, методику мовознавства:

- 1) критичний розгляд джерел і розробка на цій основі юридичної догматики;
- 2) вивчення елементів окремих інститутів права, їх відношення між собою та з реаліями життя народу;
- 3) відшукання на основі порівняння і критичного аналізу законів, «за якими право народжується, живе, змінюється та вмирає» [1, с. 51].

В. Богішич вважав, що завданням юриста-законотворця є не просте відтворення звичаєвого права, він відіграє активну роль, систематизуючи, вдосконалюючи і видозмінюючи його відповідно до сучасних потреб суспільства [1, с. 57]. У зв'язку з цим учений вказує на недостатність підходів самої лише історичної школи для виконання таких завдань, яка, зокрема, не враховує еволюцію суспільства [1, с. 48, 52]. Він не погоджується з тезою Ф. Савінії щодо двох періодів розвитку права — спершу народом, а згодом — юристами, вважаючи, що народ завжди продовжує залишатися суб'єктом «свідомості юридичних відносин» і розвиває й надалі звичаєве право поруч із законотворчістю юристів і держави, а юристи мають вивчати розвиток народного права [1, с. 55–56]. В. Богішич посилається на погляди Р. Ієринга, який пропонував не просто описувати право, а критично досліджувати, відкривати його «анатомію і фізіологію» [1, с. 57–58]. Вчений вказує на необхідність використання експериментального методу, а саме — моделювання системи взаємозв'язків права і природно-географічних умов, економіки, суспільних відносин, релігійних вчень, політичного розвитку, менталітету населення, міжнародних відносин та ін.

З іншого боку, В. Богішич вказує на необхідність використання порівняння для пізнання і розуміння своєї правової системи, відкриття у ній універсальних елементів. Вказуючи на необхідність розширення поля юридичних досліджень, він закликав порівнювати («науковим способом») інститути свого права з аналогічними не лише у споріднених, а й у сусідніх народів, при цьому (на відміну від представників соціологічного позитивізму) незалежно від рівня їх розвитку [1, с. 60–61]. Зокрема, він закликає порівнювати окремі інститути права й не обмежуватися констатуванням зовнішньої подібності чи відмінності, як це робили представники німецької школи права, а й зіставляти «внутрішню природу» цих інститутів [1, с. 62]. В. Богішич посилається в цьому на засади порівняння, розроблені порівняльним мовознавством. Метою порівняння при цьому має виступати не лише пізнання особливостей свого права чи його взаємодії з іноземним правом, а й відкриття «загальних і спеціальних законів і засад». У зв'язку з цим він вказує вслід за Р. Ієрингом на те, що сутність права пізнається не лише філософсько-правовим, а й емпіричним порівняльним шляхом, і вважає можливим в результаті відкриття і дослідження універсальних законів розвитку права [1, с. 60].

У зв'язку з цим В. Богішич при викладанні історії слов'янського права вважав недостатньою опору лише на вчення німецької історичної школи права [1, с. 62]. Він вказує на необхідність врахування підходів інших шкіл правової думки, зокрема, філософської (кантіанської) та історико-філософської (гегельянської). Згадуючи про формування «порівняльної юриспруденції», він не

приділяв цьому спеціальної уваги, але наводив висловлювання одного з вчених щодо того, що в її межах у майбутньому домінуватимуть підходи історико-філософської школи, які ведуть до реформ чинного права і його уніфікації в національних масштабах [1, с. 49].

Водночас, не слід перебільшувати критику В. Богішичем засад історичної школи права, він залишається вірним основним її постулатам. На це вказує і розуміння народу як «самостійної особи», слов'ян як єдиного народу в межах «великої арійсько-християнської сім'ї», якому притаманні особливі (насамперед — позитивні) риси, теза щодо виключно негативного впливу запозичень на розвиток права народу, і те, що він вважав історію слов'янських законодавств не лише навчальною дисципліною, а й окремою юридичною наукою [1, с. 41–43, 53, 63, 64] тощо. Він наполягав на унікальності низки інститутів слов'янського права, метою порівняння яких з іноземними інститутами могло бути лише пізнання особливостей їх характеру, на історичній вищості елементів слов'янського права порівняно з європейським/західним, тим самим обґрунтовуючи «величезний загальнолюдський інтерес», який являє собою «молода, яка щойно почала розвиватися» наука історії слов'янського права» [1, с. 64–67].

В. Богішич не залишив у опублікованому вигляді програми викладання історії слов'янських законодавств. Але його праця «Щодо наукової розробки історії слов'янського права» містить щодо цього окремі методичні вказівки. Насамперед він вважав необхідним комплексний виклад умов, які визначали життя цих народів, зокрема: територіальних, кліматичних, етнографічних, психологічних, економічних, соціальних, політичних та ін. Після цього мала бути викладена система предмета слов'янського права: спільність звичаєвого права і його відношення до законодавства окремих країн, система права окремих країн, відношення права слов'янських країн і народів між собою. До цього предмета не входило, але було з ним пов'язане «найширше застосування порівняльного методу до окремих правових інститутів споріднених іноплеменників та сусідів». Так само дотичним до предмета дисципліни історії слов'янських законодавств В. Богішич вважав вивчення взаємовпливів між правом різних країн і народів та їх причин. Серед джерел, які мали розглядатися при вивченні курсу, В. Богішич називав звичаєве право, законодавство, фольклор [1, с. 63].

Прагнучи якомога повніше відобразити контекст появи праці В. Богішича «Щодо наукової розробки історії слов'янського права», у цій передмові ми свідомо уникаємо оцінок цієї праці, залишаючи їх формування шановному читачу.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Богішич В.* О научной разработке истории славянского права (вступительное чтение в «Историю славянских законодательств» в Новороссийском университете в Одессе 3 марта 1870 года) // Заря. — 1870. — № 6.
2. *Владимирский-Буданов М. Ф.* // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884 / сост. под ред. В. С. Иконникова. — К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1884 [Електронний ресурс] // Федеральний правовий портал «Юридическая Россия». — Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1129711>
3. *Войно-Данчишина О. Л.* Высшее юридическое образование в украинских губерниях Российской империи в первой половине XIX века // Юридична наука та освіта : історія, сучасність, перспективи : матеріали ІХ історико-правової конференції / ред. кол. І. Б. Усенко (голова) та ін. — К., 2004.
4. *Губе Р. М.* // Энциклопедия Брокгауза и Ефрона [Електронний ресурс] // Сайт «Викитека». Режим доступу : http://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Губе,_Ромуальд_Михайлович

5. *Губе Р. М.* История древнего наследственного права у славян // Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных. — Т. 1. — М. : Типография Августа Семена, 1845.
6. *Дамирли М. А.* Образ всеобщей истории права как науки // Правоведение. — 2001. — № 6.
7. *Емельянова И. А.* К постановке вопроса о «всеобщей истории права» в русском дореволюционном правоведении (XIX в.) // Методология историко-правовых исследований / отв. ред. В. Е. Гулиев. — М. : Институт государства и права АН СССР, 1980.
8. *Загоскин Н.* Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. — Казань, 1877.
9. *Занина М. А.* Богишич Валтасар Власьевич // Правовая наука и юридическая идеология России : энциклопедический словарь биографий / отв. ред. В. М. Сырых. — Т. 1. — М. : Юрист, 2009.
10. *Захаров В. В.* Эволюция содержания русского юридического образования во второй половине XVIII — начале XIX века [Электронный ресурс] // Сайт Федеральної державної бюджетної установи «Федеральний центр освітнього законодавства». — Режим доступу : <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod2/?zaharov.html>
11. *Зигель Ф.* Валтасар Власьевич Богишич, творец черногорского кодекса (по случаю 25-летия со дня введения в действие кодекса). Часть вторая // Вестник гражданского права. — 1913. — № 7 (ноябрь).
12. *Зигель Ф.* Славянское право // Энциклопедия Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] // Сайт «Викитека». — Режим доступу : http://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Славянское_право
13. *Зигель Ф. Ф.* История славянских законодательств : курс лекций, читанных в Императорском Варшавском университете в 1913–1914 акад. г. : Ч. 1. История чешского права. Ч. 2. История польского права. — Ч. 1–2 / испр. и доп. : В. Г. Воробьев. — Варшава : Тип. «Рус. о-ва», 1914.
14. *Зигель Ф. Ф.* История славянских законодательств : курс лекций. — Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1908.
15. *Змеев В. А.* Высшее образование в России во второй четверти XIX в. // Социально-политический журнал. — 1998. — № 2.
16. *Ковальчук О. М.* Историко-правовой напрям на юридичному факультеті Київського університету (середина XIX — початок XX ст.) // Проблеми правознавства. — 1991. — Вип. 52.
17. *Лембке.* Об истории славянских законодательств, сочинение Мацеевского // Журнал министерства народного просвещения. — 1834. — № 10.
18. *Леонтович Ф.* Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств // Журнал министерства народного просвещения. — 1867. — Ч. 85.
19. *Максимейко Н.* Сравнительное изучение истории права. Вступительная лекция. — Х. : Паровая типография Зильберберг, 1897.
20. *Музичко О. Є.* Адміністративна та педагогічна діяльність Ф. І. Леонтовича у Новоросійському університеті // Електронний часопис «Південна Україна». — 2002. — Т. 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступу : <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/337.pdf>
21. *Нерсесянц В. С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
22. *Обозрение русских газет и журналов за первую треть 1858 года* // Журнал министерства народного просвещения. — 1858. — Июль (Ч. 49).
23. *Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР* / отв. ред. В. М. Курицын, А. Ф. Шебанов. — М. : Наука, 1976.
24. *Проблеми вищої освіти : тези доповідей та наукових повідомлень науково-методичної конференції* / за ред. В. В. Комарова. — Х. : Національна юридична академія України, 2002.
25. *Пуповиц С.* Валтазар Богишич (к 160-летию со дня рождения) // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 5.
26. *Скакун О. Ф.* Историческая школа права на Украине // Проблемы правоведения. — 1988. — Вып. 49.
27. *Скрипилев Е. А.* Историко-сравнительный метод в правоведении России второй половины XIX—начала XX в. // Методология историко-правовых исследований / отв. ред. В. Е. Гулиев. — М. : Институт государства и права АН СССР, 1980.
28. *Тарановский Ф. В.* Сравнительное право в конце XIX века. — Варшава, 1902.
29. *Томсинов В. А.* Юридический факультет Московского университета в первой трети XIX в. [Электронный ресурс] // Сайт юридичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. — Режим доступу : <http://www.law.msu.ru/history/1755-1917/1st-3-XIX>
30. *Томсинов В. А.* Юридический факультет Московского университета в период с 60-х до начала 80-х гг. XIX в. [Электронный ресурс] // Сайт юридичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. — Режим доступу : <http://www.law.msu.ru/history/1755-1917/60-80-XIX>

31. *Томсинов В. А.* Юридический факультет Московского университета в период с 1884 по 1917 г. [Электронный ресурс] // Сайт юридического факультета Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. — Режим доступа : <http://www.law.msu.ru/history/1755-1917/1884-1917>
32. *Томсинов В. А.* Юридический факультет Московского университета во второй трети XIX в. [Электронный ресурс] // Сайт юридического факультета Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. — Режим доступа : <http://www.law.msu.ru/history/1755-1917/2st-3-XIX>
33. *Чашић М.* Правни транспланти код Валтазара Богишића [Электронный ресурс] // Сайт «Alan Watson Foundation». — Режим доступа : www.alanwatson.org
34. *Шульгин В.* История Университета св. Владимира. — К. : Лыбидь, 2010.
35. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багаля. — Х. : Типография «Печатное дело», 1908.
36. *Юридична наука і освіта на Україні* / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін. ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Наукова думка, 1992.
37. *Benč-Bošković K.* Baltazar Baldo Bogišić. A Man with a Systematic Approach to Collecting Ethnographic Material // *Etnološka istraživanja/Ethnological Researches*. — 2002. — Vol. 1. — No. 8.
38. *Luković M.* Valtazar Bogišić and the General Property Code for the Principality of Montenegro : Domestic and Foreign Associates // *Balkanica*. — 2008. — Br. 39.
39. *Maciejowski W. A.* *Historia prawodawstw słowiańskich*. — Wyd. 2. — T. 1. — Warszawa : Drukarnia Rządowa, 1856.
40. *Rakowiecki J. B.* *Prawda ruska; czyli, Prawa wielkiego xięcia Jarosława Władymirowicza, tudzież traktaty Olga y Igora ww. xx. kiłowskich z cesarzami greckimi, y Mściława Dawidowicza x. Smoleńskiego z Rygą zawarte, których texta, obok z polskiem tłumaczeniem poprzedza Rys historyczny zwyczajów, oby- czajów [&c.] dawnych słowiańskich y słowiańsko-riskich narodow*. — T. 1, 2. — Warszawa : Drukarnia XX Piarow, 1820, 1822.
41. *Sirotković H.* *Akadmik Bogišić — redaktor crnogorskoga Opšteg imovinskog zakonika. U povodu 100. obljetnice njegova donošenja* // *Arhivski vjesnik*. — 1989. — Sv. 33.